

Петар Ристановић

Истраживач-сарадник, Институт за српску културу — Приштина/Лепосавић

Вољни сарадници — место Српске православне цркве у постјугословенском дискурсу

Сажетак: У чланку је анализирано место и улога Српске православне цркве у постјугословенском дискурсу који је на Западу формиран у време ратова за југословенско наслеђе. Анализа је извршена на основу одабраног узорка од шеснаест дела насталих у периоду 1992–2000, из пера новинара, публициста и научних истраживача. Као критеријум за избор дела узето је њихово присуство у библиографијама познијих дела и домети њихових закључака, како у академској заједници тако и код политичких одлучиоца. Циљ рада није било довођење у питање њихових тврдњи и закључака, већ да се прикаже дељић реалности дискурса коју су они својим делима конструисали.

Кључне речи: Српска православна црква, Југославија, Србија, православље, дискурс, рат у Југославији, национализам, распад Југославије

„Србија — тако византијска, тако православна, тако источњачка...”¹

Није сличајно да је баш овом реченицом Роберт Каплан завршио поглављепосвећено Србији у књизи „Балкански духови“. У њој се огледа основа на којој је никао нови, постјугословенски дискурс, и називу нека од његових исходишта и општих места. Капланово дело је одлично полазиште за анализу тог дискурса.

Док је крајем осамдесетих путовао Југославијом, користећи књиге Ребеке Вест² и Џона Рида³ уместо туристичких приручника, Каплан вероватно није ни сањао да ће дело које је током путовања писао неколико година касније под мишком носити амерички председник и да ће утицати на судбине милиона људи.⁴ Није ни било разлога да помисли тако нешто. Две његове претходне књиге, о глади у Еритреји и рату у Афганистану, слабо су прошле код публике. Изгледало је да ће судбина „Балканских духова“ бити још гора јер никако није успевао да нађе издавача. Ситуација се променила за овог авантуриста, слободног стрелца иповременог дописника неколико мањих листова у САД, када је у Југославији дошло до првих оружаних сукоба.

Ништа не привлачи пажњу јавности као рат. Грмљавина оружја на тлу Југославије на Западу је изазвала велико интересовање. Јавила се потреба за делима која ће читаоцима представити простор и учеснике и објаснити изворе конфликта. Цен-

* Рад је написан у оквиру пројекта Матријална и духовна култура Косова и Метохија (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Роберт Каплан, *Балкански духови. Путовање кроз историју*, Дан Граф, Београд 2004, стр. 56. Прво издање: Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, Picador, 1993.

² Ребека Вест, *Црно јајње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Моно и Мањана, Београд 2008. Прво издање: Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*, The Viking Press, 1941.

³ Џон Рид, *Рај у Србији 1915*, Обод, Цетиње 1975. Прво издање: John Reed, *The War in Eastern Europe*, Charles Scribner's Sons, New York 1916.

⁴ Саветници председника САД Била Клинтонa су изјављивали како је управо Капланова књига пресудно утицала да он донесе одлуку о војној интервенцији против српских снага у Босни и Херцеговини. <http://www.nytimes.com/1999/05/22/books/the-dangers-of-letting-a-president-read.html>

тралне теме обимне литературе о Југославији која је настајала током претходне четрири деценије биле су њенсамостални пут у изградњи комунизма, самоуправљање и политика несврстаности. Све оне су одједном постале потпуно ирелевантне.

Опасност од распада државе у претходним деценијама је повремено помињана, нарочито од почетка дубоке економске кризе 1979. и смрти Ј. Б. Тита следеће године. Па ипак, преовлађивало је уверење да центрифугалне силе, присутне у сваком друштву, неће превагнути, нарочито када је Југославовенска федерација опасала након смрти доживотног председника.⁵

Подухватда попуне насталу празнину, дају јавности оно што жели и за себе обезбеде нешто новца и славе, предузели су новинари који најчешће о земљи у коју су се запутили нису знали много и који нису познавали њен језик.

Распад Југославије се догодио у комплексном тренутку. Хладни рат је био управо окончан, биполарни свет је нестао, Запад је победио. Ипак, тек је требало сагледати домете те победе, поставити темеље новог света и одредити правила игре. Водећи теоретичари Запада су износили своје визије новог света, често међусобно сукобљене.⁶ Распад Југославије је био прилика да се поставе преседани у случају сличних криза у остатку Источне Европе. Са друге стране, на Западу су, заокупљени другим изазовима у једном од преломних тренутака модерне историје, сматрали да сукоб у Југославији „има мали стратегијски значај и не задира у њихове националне интересе“.⁷

Јединствена политика међународне заједнице у првом годинама рата у Југославији је изостала. Поједине силе, првенствено Немачка, искористиле су утицај да би постигли своје спољнополитичке циљеве, а потом се поново повлачиле у други план. Штампана је пратила спољну политику влада и одиграла кључну улогу у обликовању става јавног мњења.⁸

У таквим околности, из пера новинара и публициста настаје богата литература о „ратовима за југословенско наслеђе“.⁹ Њом је конструисан постјугословенски простор и формиран дискурс који је уз мање модификације и данас доминан-

⁵ Као илустративан пример можемо узети интервју који је Милован Ђилас дао немачком магазину Шпигл. Прва четвртина разговора је била посвећена националном питању у Југославији, које Ђилас види као нерешено, али његово решење, као и решење бројних других проблема види у процесу демократизације. Он експлицитно наводи: „По мом мишљењу, сепаратизам нема тренутно никаквог изгледа.“ *Der Spiegel*, 7. VI. 1980. Цитирано према: *Наша реч*, бр. 318, октобар 1980. Са друге стране, у опширном интервјуу Михајла Михајлова за француске новине, питање опстанка Југославије уопште није ни постављано. *Наша реч*, бр.323–4, март-април 1981.

⁶ Нека од најважнијих дела у којима су утицајни аутори почетком деведесетих разматрали како би постхладноратовски свет могао да изгледа: Семјеуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светској историје*, CID Podgorica, 2000; Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, Collier Books, 1993; Френсис Фукујам, *Крај историје и последњи човек*, CID Podgorica, 1997.

⁷ Сузан Вудворд, *Балканска трагедија. Хаос и распад после Хладног рата*, Филип Вишњић, Београд 1997. Прво издање: Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, 1995.

⁸ Одличну анализу писања немачке штампе урадила је Љиљана Глишовић. (Љиљана Глишовић, *Србија у ојегдалу немачке штампе 1987–2006*, Службени гласник, Београд 2011.) Улогом западних медија у распаду Југославије бавио се и Слободан Вуковић. (Слободан Вуковић, *Етичка зајадних медија. Анти-српска пропайанда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Краловци/Нови Сад 2009.) Свакако треба обратити пажњу и на радове Јова Боакића на ову тему, посебно на: Јово Бакић, „Писање стране штампе о распаду Југославије и рату вођеном на њеном тлу (јануар 1991–март 1992)“, Анализа садржаја TANJUG PRESS срвених билтена“, у: *Социологија*, vol. XXXIX, бр. 3 (1997), Југословенско удружење за социологију, Београд, стра 401–423.

⁹ Овај термин се користи у анализираној литератури као свеобухватан појам који у себи обејдињује све сукобе на развалинама Југославије у последњој деценији 20. века. У том својству ће бити и коришћен у наставку рада.

тан. Утемељен је на давно постављеним основама балканизма Марије Тодорове¹⁰ и обликован под утицајем политике Запада према државама наследницама Југославије. Ипак, иако заснован на системима оформљеним пре више од једног века, постјугословенски дискурс је под утицајем модерних догађаја еволуирао у односу на своја изворишта, задржавајући много тога из њих, али и стварајући сасвим нову, особену конструкцију. Анализа постјугословенског дискурса биће извршена на другом месту, док се у овом раду анализира само један од његових аспеката — место и улога Српске православне цркве.

Пре него што се приступи анализи потребно је дефинисати схватање појма дискурс. У овом раду он се посматра у складу са гледиштем да је то „систем исказа који конструише објекат“, „интерпретациони систем“, „континуирани процес стварања значења и његовог јавног циркулисања“, „скуп значења, метафора, представа, слика, прича, исказа који заједно производе одређену верзију догађаја“. Рађање постјугословенског дискурса је подстакнуто „ратом за југословенско наслеђе“ у коме су своју улогу, на различитим новоима, имали сви, од држава наследница до међународне заједнице и највећих светских сила. Нови дискурс је био оруђе посезања за моћи и технологија дисциплиновања, баш као што га посматра Фуко, јер се њиме дефинише и производи прихватљив начин говора, писања и понашања:

„Дискурс није просто оно што борбе или системе доминације преводи у језик, него је он оно за шта и чиме се бори. Дискурс је моћ коју треба задобити.“¹¹

Циљ анализе је био да одговори на питање: Какве ће асоцијације, метафоре и слике изазвати помињање термина Српска православна црква, у било ком па и неутралном контексту, код оних који су усвојили постјугословенски дискурс.

Да би се извршила анализа било је неопходно одабрати узорак дела на којима је дискурс изграђен. Међу десетинама дела објављеним у последњој деценији двадесетог века изабрана су она која су највише допринела његовом формирању. Избор је вршен из две групе дела. У прву спадају она настала у првом периоду, пре окончања рата у Босни 1995. године. Њихови аутори су махом новинари и публицисти који су посетили ратом захваћену територију, као и не тако бројни истраживачи који су се професионално бавили Југославијом и Балканом. Као критеријум за избор дела узето је њихово стално присуство у библиографијама позније литературе која говоре о овој теми, и учестално позивање аутора на њих.¹² Међу насловима објављеним у периоду 1995–2000. избор је било теже направити. Изабрана су дела из домена публицистике и историографије која су постала синоним за тему „ратова за југословенско наслеђе“ и незаобилазна ставка за сваког истраживача који се бави овом темом. Иако се може чинити да је критеријум превише произвољан, олакшавајућа околност је била чињеница да се неколико наслова издвојило из масе осталих, о чему сведоче њихови бројни преводи, издања, стално присуство у библиографијама и позивање политичких одлучиоца на њихове закључке. Тако је оформљен узорак од 16 наслова на основу којих је анализа извршена.

Ограничавајућу околност за ову анализу представља чињеница да у њу није укучена анализа западноевропске штампе које је свакако допринела формирању

¹⁰ Марија Тодорова, *Имајнарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд 2006.

¹¹ Мишел Фуко, *Поредок дискурса. Присвојно предавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. године*, Карпос, Лозница, стр 9.

¹² Преглед најутаицајнијих дела објављених до 1995. који се баве тумачењем ратова за југословенско наслеђе даје група аутора у чланку: G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow and J. Mostov, "Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, vol. 55, No. 1 (Spring 1996), str. 136–160.

дискурса. Међутим, аутори дела, посебно оних насталих до 1995. су новинари, дописници утицајних листова на Западу. Њихово писање је пресудно утицало на формирање дискурса у штампи, које је иначе скоро једнодушно стала иза политика својих влада. До краја периода којим се анализа бави формиран је јединствени постјугословенски дискурс. Консултовање већ поменитих анализа писања западноевропске штампе показује да скоро да није било разлика у дискурсу усвојеном у делима која се анализирају и у штампи.

Постјугословенски простор је конструисан на парадигми сукоба цивилизација. Дрина је још једном постала граница светова, а Срби део Истока. Хантингтон за кључни елемент разликовања цивилизације Источне Европе сматра православље. У постјугословенском дискурсу оно је много више од вероисповести — симбол заосталости, примитивизма, оријенту својственог мистицизма, потпуно неразумљивог човеку Запада.

Ноел Малколм зато мора да упозори своје читаоце да је на Истоку улога цркве у друштву другачија од оне на коју су навикли. Истиче њену окренутост мистичној теологији чињеницу да средиште религијске праксе чини слављење литургије, „што је Западним Европљанима тешко и да замисле“.¹³

Када Каплан за Србију каже да је „тако византијска, тако православна, тако источњачка“, он је уствари смешта на Исток, међу европске Друге. Душко Додер и Луси Бронсон у свом „Поретрету тиранина“ за Слободана Милошевића, „балканског Хитлера“¹⁴, наводе да је „човек истока“, „окренут и заглаван у Москву, православље, деспотизам“. Милошевићев први пут у иностранство је био у Русију, „тврђаву православља али и комунизма“.¹⁵

Управо се у последњем цитату огледа једна од особености постјугословенског дискурса у односи на балканизам. У њему је дошло до тешко схватљивог синкретизма православља и комунизма. Миша Глени пише да су Срби (као православни народ Истока), са лако прихватили комунизам и потом га наметнили „цивилизоване Хрватима“ (који су део католичког Запада. Примедба П. Р.).¹⁶

Граница Запада и Истока на Балкану се подудара са границом између религија, па аутори без много промишљања извлаче закључак да је управо православље играло важну улогу и створило плодно тле за победу комунизма. Ако се источни блок посматра у целини јасно је да ове тврдње не стоје. Ипак, оне су се дубоко укorenиле у постјугословенском дискурсу.

Закључак да се корен сукоба у Југославији може пронаћи у религији саврешно се уклапао у Хантингтонову визију света после Хладног рата која је деведесетих била веома популарна. Тим Џуда иде толико далеко да тврди да је у 19. веку становиштво на тлу касније Југославије стекло националну свест искључиво на основу тога којој је вероисповести припадало.

„Оно што их је чинило Србима била је религија.“¹⁷

¹³ „The intellectual energies of Orthodoxy have been devoted to mystical theology, and the real focus of religious life is placed, to the extent which West Europeans must make an effort of the imagination, on just one thing: the celebration of the liturgy.” Noel Malcolm, *Kosovo: a Short History*, Macmillan 1998, стр. 13.

¹⁴ „Enraged world leaders referred to him in the starkest terms — ‘the heart of darkness’, ‘an evil dictator’, ‘Europe’s new Hitler.’” Dusko, Doder, Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, The Free Press, 1999, стр. 2.

¹⁵ *Истио*, 64.

¹⁶ Миша Глени, Пад Југославије: Трећи балкански рат, Самииздат Б92, Београд 1996, 25. Прво издање: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia, The Third Balkan War*, Penguin, London, 1992.

¹⁷ Тим Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, Дан Граф, Београд 2003, стр. 39. Прво издање: Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, 1997. Ово

Уколико је у Југославији заиста не делу сукоб цивилизација било је сасвим логично његове корене потражити у религији, која је суштинска разлика две сукобљене цивилизације.

Аутори Балкан посматрају очима својих претходника од пре једног века: Едит Дарам, Ребеке Вест и других путописаца који су на Балкан долазили са уверењем да посећују живи антрополошки музеј. Њихова дела су незобилазна литература а закључци стари скоро један век често се понављају и цитирају. У слику Балкана коју они остављају, а коју модерни аутори прихватају као релевантну, савршено се уклапа да повод за рат цивилизацијски заосталих племена, која деле исти језик и само се разликују по религији, буде дуго таложено незадовољство, потискивана мржња између племена и старе, никад решене заваде.¹⁸ У постјугословенском дискурсу рат се не посматра као верски, или бар не само као верски, али ралика у вероисповести лежи у темељу нетрпељивости између супростављених страна. Миша Глени наводи:

„Вековима је од тих људи тражено да се опредељују између две конкурентске царевине и идеологије које су, и једна и друга, биле одређене религијом.“¹⁹

Сабрина Ремет је још директнија:

„Ниједно друштво се не упушта у братоубилачки рат док се не посије сјеме међунационалне мржње. У многим су случајевима у повјести вјерске организације одиграле кључну улогу у сијању такве мржње. Када је о Југославији реч, Српска православна црква је свакако заслужна за огорченост Срба напре према Албанцима, а потом и према Хрватима.“²⁰

Српска православна црква (СПЦ), као најважнија институција православља у Југославији, означава се као чувар традиције у српском друштву. Међутим, у постјугословенском дискурсу традиција се не сматра позитивним чиницом. Амбасадор САД у Југославији у годинама распада Ворен Зимерман у својим сећањима наводи:

„Трагична мана Србије је опседнутост сопственом историјом.“²¹

Балканистички концепт простор Југославије види као хронично заостао па његов једини спас лежи у модернизацији која постаје решење за све проблеме. То је условило да се све традиционално посматра као архаично, симбол заосталости и оријенталног идентитета. Када се каже да је СПЦ чувар идентитета и најзаслужнија за опстанак „косовског мита“ кроз векове, то има негативну конотацију. Аутори сматрају да „косовски мит“ код Срба буди ирационалну повезаност са Косовом, уверење да је Косово „српски Јерусалим“, што је у супротности са стално истицањем чињеницом да су Срби на Косову мањина која угњетава већину, тј. Албанце, и да је конфликт на Косову веома изванредан.²²

схватање није страно ни другим ауторима. Малколм Га у суштини прихвата, али знатно опрезније, не овако експлицитно.

¹⁸ Погледи на изворишта сукоба и одговорност за рат су се мењали. Док се у првом периоду говорило о улози старих, племенских трвења која свој корен имају у прошлости, уз истицање пресудне српске одговорности, у каснијем периоду потпуно доминира схватање о српској одговорности за избијање рата, до кога је дошло услед покушаја стварања Велике Србије.

¹⁹ *Истио*, 179.

²⁰ Сабрина П. Ремет, *Балкански Бабилон: распад Југославије од Тишове смрти до Милошевићевог пада*, Загреб, 2005, стр. 233. Прво издање: Sabirina. P Remet, *Balkan Babel — The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, Westview press, Boulder, Colorado, 1993.

²¹ Ворен Зимерман, *Порекло једне катастрофе. Југославија и њени рушиоци*, Дан Граф, Београд 1996. Прво издање: Warren Zimmermann, *Origins of A Catastrophe. Yugoslavia and Its Destroyers*, Times Books, 1996.

²² У литератури која се бави „ратовима за југословенско наслеђе“ Косово заузима важан део. Једно од општих места постјугословенског дискурса је да је „на Косову све почело“. Ту је почело „бујање српског национализма“ на темељима „косовског мита“ а Албанци су његове прве жртве.

Кристофер Бенет наводи да иако нису већина на Косову „од 17. века“:

„Многи Срби, не само екстремни националисти, сматрају Косово за свету земљу, којој је суђено да остане српска заувек.“

Емоционална повезаност са Косовом, „колевком српства“, укореењена је у Српској православој цркви, „која је гајила и сачувала националну свест за време османске владавине“.²³

Овде се долази до још једног у низу парадокса карактеристичних за постјугословенски дискурс. Иако се за православље везује окренутост мистици, слављењу литургије и издвојеност цркве из дневних друштвених догађања у толикој мери да Малколм мора да упозори да је то „западном читаоцу тешко и да замисли“, СПЦ се у оквиру дискурса конструише као агресивна организација и стуб српског национализма а црквени великодостојници као националне вође. Управо то тврди Тим Џуда, на кога се иначе Малколм у свом делу обилато позива:

„Црква је не само наставила да одржава у животу националну идеју, већ су и њене вође сматрале да се њихова улога не састоји само у служењу богу.“²⁴

Пре него што се исцрта улога цркве у преломним догађајима осамдесетих и деведесетих, долази до „употребе историје“ и прављења паралели са догађајима из прошлости који треба да покажу континуитет српског агресивног и националистичког деловања, а своју улогу у томе има и православна црква.

„Побуне из 1689. и у деценији која је почела 1730. довеле су до масовног егзодуса јер су српски патријарси, пошто су два пута подстакли народ на побуну, били принуђени да поведу изгнанство у Мађарску.“²⁵

Од чувара традиције и идентитета, СПЦ након обнове српске државности постаје подстрекач српског национализма. Све чешће се помиње у истој реченици са синтаagmaма као што су „српски националисти“, „екстремни националисти“... Тиме се имплицитно наглашава да су они део једног истог блока. Говорећи о конкордату који је Краљевина Југославија склопила са Ватиканом 1935. године, Кристофер Бенет наводи:

„Конкордат је договорен 1935. али је споразум пао у воду 1937. пред одлучним противљењем Српске православне цркве и српских националиста.“²⁶

Скица за портрет СПЦ тако је већ постављена а да њено учешће у преломним догађајима крајем двадесетог века није ни поменуто. У тренутку када на Косову избијају демонстрације, сто хиљада људи присуствује сахрани Александра Ранковића или када се у Вечерњим Новостима појављује нацрт Меморандума САНУ,²⁷ читалац већ има изграђену представу о СПЦ као дубоко конзервативној, ретроградној и национализму склоној организацији. Као таква, она се савршено уклопила у сценографију позних осамдесетих и деведесетих.

Када јетокос осамдесетих „на Косову све почело“, што је једно од дефинишућих и општих места дискурса, СПЦ је после деценија проведених у запећку под ко-

²³ Christopher Bennet, *Yugoslavia's bloody collapse: Causes, Course and Consequences*, New York University Press, 1995, стр. 86.

²⁴ Тим Џуда, *нав. дело*, стр 41.

²⁵ *Исто*, стр. 9.

²⁶ Наведено према: Christopher Bennet, *нав. дело*, стр. 39. (Превео П. Р.)

²⁷ Све ово су догађаји које различити аутори означавају као преломне тренутке за почетак кризе у Југославији. Ону су сагласни да је „на Косову све почело“, али се од аутора до аутора разликује избор догађаја који се означава као тренутак када је све почело.

мунистичким режимом у догађајима на Косову видела прилику да поново ступи на сцену. Након албанске побуне 1981. и реакције из Београда, ушло се у неизвештан период тихе конфронтације, током које Албанци нису одустајали од захтева за републиком, док су Срби припремали одговор и измену Устава којим би била укунута аутономна права која су САП Косово претворила у републику која то није била само по имену. Једно од оружја у обрачуну српске владе са албанским руководством била су масовна окупљања Срба који су указивали на бројне проблеме са којима се сусрећу у покрајини.

Марк Томпсон наводи да је СПЦ је постала део „од државе организоване хистерије и позивала да се спасе њени храмови и свештенство“.²⁸ На тај начин постала је активни подстрекач српског национализма:

„Жариште српског национализма на Косову, са свим својим историјским и митско-поеским асоцијацијама, водило је оживљавању српског православља у јавном животу. Српска православна црква постала је безмало синоним српског национализма.“²⁹

Иако је тешко разумети како се позив за заштиту храмова, свештенства и монаштва може тумачити као допринос „од државе орагнизованог хистерији“, СПЦ је од тога тренутка нераскидиви део националистичког блока. Напади на цркву на Косову се најчешће игноришу. У оним ретким делима у којима се они помињу, ради илустрације ситуацију у покрајини осамдесетих, уз наводе о њима стоје речи: „наводни напади“, „оптужбе цркве“, „српски извори тврде“ и сл. Тако Џули Мертус на два места помиње „оптужбе“ на рачун Албанаца, због рушења споменика, оштећења цркава и напада на свештенике и монахе, односно паљевине имовине и силовања.³⁰ Иако наоко задржава непристрасан тон, ауторка истиче чињеницу да је стопа силовања на Косову била најнижа у читавој Југославији и поткрепљује то статистичким подацима. Међутим, не помиње ниједан пример напада на цркву, њену имовину, свештенство и вернике, иако су добро документовани а званична документа о њима објављена и на енглеском језику.³¹

Чак и они аутори који су посветили више пажње активностима Српске православне цркве и говоре о њеним апелима и петицијама, истичу да за тврдње о Албанским намерама да се изврши „етничко чишћење“, да се планира „геноцид“ и да је на делу „уништавање споменика српске културе“, из цркве „нису понудили никакве доказе“.³²

Српска православна црква је тако постала део „националистичке хистерије“ и њен подстрекач. Логичан следећи корак је било склапање „савеза са нечастивим“, Слободаном Милошевићем. СПЦ је прихватила заблуделог сина и прижила му руку подршке. Иако савез комунисте и цркве која је тешко страдала за време комунизма изгледа мало вероватан, аутори објашњавају да је Милошевић од цркве добио руку помирења јер су у СПЦ веровали да је у стању да оствари српске циљеве на Косову и Југославији. А ти циљеви су били – Велика Србија.

²⁸ Mark Thompson, *A Paper House — The Ending of Yugoslavia*, Hutchinson/Radius, 1992, стр. 129.

²⁹ Богдан Денић, *Етнички национализам: трагична смрт Југославије*, Радио Б92, 1994, стр. 103. Прво издање: Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism: the Tragic Death of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, 1994.

³⁰ Julie A. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, University of California press, 1999, стр. 22, 197.

³¹ Најцеловија збирка докумената о нападима на цркву, њену имовину, свештенство и вернике се налази у књизи: *Шийтарски геноцид над Србима у 20. веку*, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, уредник Мирјана Литричин, Жагор, Београд, 2011.

³² Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, 1998.

„Био је то почетак еуфорије после које је убрзо уследио рат, краткотрајно српско царство и његова катастрофална пропаст.“³³

Црква је организовала процесију моштију кнеза Лазара која је трајала читаве 1989. године, и која је служила за промоцију Милошевићевог концепта „сви Срби у једној држави“.³⁴ У истицању савеза цркве и Милошевића најдаље иде Сабрина Ремет:

„Милошевић [...] се дао на рехабилитацију Српске православне цркве, кооптирајући је да послужи као средство за оживљавање српског национализма.“³⁵

Наводна сарадња је потом продубљена, а ауторка иде толико далеко да тврди да је грдња нових и обнова запуштених цркава доприносила појави нетолеранције:

„Према казивању неких људи у Београду, 1989. је Српској православној цркви дао дозволу за градњу нових цркава и преуређење старих, доприневши на тај начин појави нетолеранције према Србима неправославцима.“³⁶

Свој део сарадње СПЦ је обавила дајући подршку Милошевићевој политици:

„Православној цркви је такође порастао ентузијазам, па је поводом Видовдана у свом листу Глас цркве у јуну 1989. објавила занимљиву поруку у којој се, између осталог, каже: ‘Недавним проглашењем републичког Устава Србији је враћен државни суверенитет на читавој територији уз и даље постојање две аутономије у њеном саставу (...) што се може прихватити само као привремено решење.’“³⁷

Кулминација „националистичке хистерије“ се догодила приликом говора Слободана Милошевића на Газиместану, поводом 600 година од Косовске битке. Да би слику учинили што опскурнијом Душко Додер и Луси Брносон говоре о „брадатим православним епископима“ који су стајали су крај Милошевића током његовог „крунисања“ када је, симболично, „комунизам заменио национализмом“.³⁸

Говор Слободана Милошевића на Газиместану је несумњиво изузетно важан тренутак за разумевање југословенског слома. Међутим, у литератури о „ратовима за југословенско наслеђе“ он се упадљиво истиче и често означава као преломна тачка. Милошевић је антихерој ове литературе а његова реченица у којој говори како се српски народ поновоналази „у биткама, и пред биткама“ које „нису оружане, мада и такве још нису искључене“ јенајцитиранија реченица у целокупној литератури. Био је то тренутак „уздицања зла“.

Џули Мертус наводи:

„На церемонију је стигао хеликоптером, демонстрирајући своју моћ, и заузео почасно место на позорници украшеној симболима српског национализма — укључујући и огромни православни крст са четири ћирилична слова С“³⁹

Српска православна црква, у претходном цитату симболично представљена „огромним православним крстом“, била је део националистичке сценографије и вољан сарадник Слободана Милошевића на пројекту Велике Србије. Кристофер Бенет прецизира које је све био део тог националистичког, ратоборног блока:

³³ Тим Џуда, *нав. дело*, стр. 39.

³⁴ Dusko, Doder, Louise Branson, *нав. дело*, стр. 56

³⁵ Сабрина П. Ремет, *нав. дело*, стр. 47.

³⁶ *Истио*, 58.

³⁷ *Истио*, 60.

³⁸ „Surrounded by black-robed, bearded orthodox bishops atop an elaborate stage erected for the occasion, he presided at his own coronation, replacing communism with nationalism.” Dusko Doder, Louise Branson, *нав. дело*, стр 4.

³⁹ Julie A. Mertus, *Kosovo: How myths and truths started a war*, University of California press, 1999, стр. 185. (Превео П. Р.)

ксенофони интелектуалци, бивши службеници тајне полиције који су жалили за Ранковићевим временом, утицајни кругови Српске православне цркве и разноразни опортунисти.⁴⁰

Подршка цркве није била само морална. Марк Томпсон наводи:

„Српска телевизија приказује четника — наоружане српске парамилитарце — како у црквеном дворишту полагају заклетву.“⁴¹

Норман Цигар је још директнији:

„Црквена хијерархија обликовала је предстојећи рат као религиозно питање. [...] У пракси, црква је такође обезбедила рано уточиште и јавни форум за националисте док су они још увијек били дисиденти, као противници владајућег комунистичког режима. [...] Такође, допринела је прихватању силе као морално прихватљивог средства у Босни и Херцеговини, када је одбацивала мирољубива решења“⁴²

Потом, сасвим изненада, улога Српске православне цркве у догађајима бледи. За време трајања рата на се ретко помиње. Један од ретких који је је посветио пажњу деловању цркве за време рата је Мајкл Силс. У свом изразито острашћеном делу које се бави односом религије и геноцида у Босни, аутор истиче подршку цркве екстремистима, шовинистичке говоре, блуску сарадњу са Жељком Ражњатовићем Арканом, позивање на протеривање или елиминисање муслимана и стварање етнички чисте, православне Србије. Највећи број његових навода се односи на период до 1992, када долази до промене става СПЦ према Милошевићу. Он цркви замере све, од „давања подршке геноциду“ до учешића представника цркве на венчању Жељка Ражњатовића.⁴³ Међутим, Селсово дело је изразито острашћено, чак и за стандарде читаве литературе којом се бави овај рад. У већини других, Српска православна црква, вољни сарадник Слободана Милошевића у прелудијуму за рат, није више била тема о којој се говори.

Позиви за проналазак мирног решења патријарха Павла нису нашли своје место на страницама ове литературе. Само поједини аутору наводе да се СПЦ 1992. супроставила председнику Милошевићу. Сабрина Ремет говори о критикама које је Синод СПЦ упутио 1992. и 1995. године, позивајући председника да да оставку. Мађутим, ти позиви су наишли на мало одјека:

„Милошевић ни најмањи део своје моћи није дуговао цркви. Због тога је Милошевић могао остати индиферентан према поновљеним позивима Српске православне цркве да се повуче.“⁴⁴

Последњи помен СПЦ у делу Кристофера Бенета је још илустративнији. Он наводи да када је, у мају 1992, постало јасно да од Велике Србије неће бити ништа, СПЦ је покукла своју подршку Милошевићу и придружила се онима коју су тражили његову оставку.⁴⁵

⁴⁰ „The frustrated intellectuals who had conceived the Greater Serbian vision of Yugoslavia during 1960s and 1970s could, by this time, count on an increasingly broad base of support for their simplistic and xenophobic ideology. This included former members of the security apparatus, whose status in Yugoslav society had plummeted since Ranković's fall in 1966, and many Srbs from Kosovo, who also yearned for a return of Ranković era, as well as influential circles within the Serbian Orthodox Church and motley assortment of political opportunists disillusioned with Yugoslav society.” Christopher Bennet, *нав. дело*, стр. 92.

⁴¹ Mark Thompson, *нав. дело*, стр. 142.

⁴² Норман Цигар, *Геноцид у Босни. Политика етничкој чишћења*, Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права, Сарајево, 1998, стр. 40–42. Прво издање: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of "Ethnic Cleansing"*, Texas A&M University Press, 1995.

⁴³ Michael A. Sells, *нав. дело*, стр 79–92.

⁴⁴ Сабрина П. Ремет, *нав. дело*, стр. 402.

⁴⁵ Christopher Bennet, *нав. дело*, стр. 209.

Прича о рату на простору бивше Југославије тако је суштински тек почела а Српска православна црква је одиграла своју улогу. Најчешће само успутно помињана, од појединих аутора чак потпуно игнорисана, у мозаику постјугословенског дискурса који склапају анализирана дела насликана је као једно од оруђа рата и српске пропасти: окренута прошлости, претерано конзервативна, чувар митова који стоје на путу „сагледавању реалности“, источњачки превртљива, спремна да подршку дојучерашњем непријатељу и потом је повуче чим постане јасно да њени планови неће бити остварени, један од стубова српског национализма и заговорник политике Велике Србије. Њена одговорност за рат није директна, али свакако постоји.

„Балкански духови“ су од Роберта Каплана начинили стручњака и за духове других трусних поднебља. У предговору књиге је написао:

„Историја XX века поникла је на Балкану. Овде су људи одвојени сиромаштвом и етничким супарништвом, што их је осудило на мржњу. Овде је политика била сведена готово на ниво анархије која је с времена на време Дунавом узводно дотицала у централну Европу. Нацизам, на пример, своје порекло може да пронађе на Балкану. У ђумезима Беча, плодном тлу за етничка трвења блиска јужнословенском свету, Хитлер је научио како да мрзи на тако заразан начин.“⁴⁶

Па ипак, овакви закључци му нису сметали да после објављивања књиге постане сарадник најутицајнијих светских листова, високо позиционирани аналитичар Стратфора, највеће приватне обавештајне агенције на свету, и да 2012. буде уврштен на листу 100 најутицајнијих мислилаца на свету магазина Форин Полиси.⁴⁷ Дискурс које је у великој мери утемељен на његовом делу актуелан је и данас. У приступном предавању на Колеж де Франсу Мишел Фуко је излагање започео речима:

„Уместо да узмем реч, радије бих био њоме обузет како бих измакао сваком почетку. [...] Мислим да постоји много људи који имају сличну жељу да се ослободе од обавезе започињања.“⁴⁸

Каплан, Томпсон, Глени и други који су их следили нису осећали случајну дојазан. Дискурс који су започели утицао је на судбине милиона људи. Циљ овог рада није био да доводи у питање њихове тврдње и закључке, већ да прикаже делић реалности која је дискурсом конструисана.

Willing collaborators — The place of Serbian Orthodox Church in post-Yugoslav discourse

Summary: Breakup of Yugoslavia took place in one of the crucial moments of modern world history, after the break of Eastern Bloc and disappearance of the bipolar world. On the ruins of Yugoslavia, the war between successor states had broken down. The unique politics of international community was absent. Some forces, in the first place Germany, were reaching to achieve their own interests, and later they retreated in other plan. The flame of the war attracted the attention of the Western public which was asking for the answers to the questions about the source of conflicts, its geography and participants. Numerous literature about Yugoslavia which was written during previous four decades, as the main topics had independent Yugoslav road in the making of communism, politics of nonalignment and self-management. These top-

⁴⁶ Роберт Каплан, *нав. дело*, стр. xxii.

⁴⁷ http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/11/26/the_fp_100_global_thinkers

⁴⁸ Мишел Фуко, *нав. дело*, стр. 6.

ics in the beginning of 90s had become completely irrelevant. From the quill of the journalists, publicists and scientific researchers, the extensive literature about “wars for the Yugoslav heritage” was made. In it, the new, post-Yugoslav discourse is being made, which makes the space after the crash of Yugoslavia, establishes new rules and general places. In the paper, the position and role of the Serbian Orthodox Church in this discourse was analyzed, without intention to put the imposed claims and conclusions to question, but to present the piece of reality which the discourse constructs.

On the foundations of the Balkanism of Maria Todorova, Orthodoxy is considered as the symbol of the orient's distinctive mysticism and stagnancy, the example otherness of the Balkan in comparison to the Western Europe. In the post-Yugoslav discourse, the role of the church has evolved so that the Serbian Orthodox Church is presented as the guardian of the tradition, transfer of the Kosovo Myth and guardian of the Serbs during the reign of Turks. However, the tradition in the discourse has its bad connotation, firstly because its important part is the Kosovo tradition which prevents the Serbs to perceive the reality on the Kosovo. Serbian Orthodox Church is presented as the active participant in the social turmoil and as the instigator of the Serbian nationalism in the eve of the war. It is presented as an institution faced towards the past, excessively conservative, eastern shifty, ready to give the support to the yesterday's enemy and then to withdraw it as soon as it becomes clear that its plans won't be achieved, one of the pillars of the Serbian nationalism and patron of the politics of the Big Serbia. Its responsibility for the war is not direct, but it definitely exists.

Key words: Serbian Orthodox Church, Yugoslavia, Serbia, Orthodoxy, discourse, war in Yugoslavia, nationalism, breakup of Yugoslavia.

Коришћена штампа

Наша реч
New York Times
Foreign Policy

Коришћена литература

- Бакић 1997: Јово Бакић, „Писање стране штампе о распаду Југославије и рату вођеном на њеном тлу (јануар 1991-март 1992), Анализа садржаја TANJUG PRESS срвених билтена“, у: *Социологија*, vol. XXXIX, бр. 3, Југословенско удружење за социологију, Београд, стр. 401–423.
- Bennet 1995: Christopher Bennet, *Yugoslavia's bloody collapse: Causes, Course and Consequences*, New York University Press.
- Brzezinski 1993: Zbigniew Brzezinski, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*, Collier Books.
- Вест 2008: Ребека Вест, *Црно јајње и сиви соко: њушовање кроз Југославију*, Моно и Маџана, Београд.
- Вудворд 1997: Сузан Вудворд, *Балканска историја. Хаос и распад после Хладног рата*, Филип Вишњић, Београд.
- Вуковић 2009: Слободан Вуковић, *Етика зајадних медија. Антиисрџска пројекција деведесетих година XX века*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци/Нови Сад.
- Vickers 1998: Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*, Columbia University Press.
- Глени 1996: Миша Глени, *Пад Југославије: Трећи балкански рат*, Самиздат Б92, Београд.
- Глишовић 2011: Љиљана Глишовић, *Србија у олегалу немачке шпације 1987–2006*, Службени гласник, Београд.

- Денић 1996: Богдан Денић, *Етнички национализам: истрајива смрт Југославије*, Радио Б92, Београд.
- Doder, Branson 1999: Dusko Doder, Louise Branson, *Milosevic: Portrait of a Tyrant*, The Free Press.
- Зимерман 1996: Ворен Зимерман, *Порекло једне катасстрофе. Југославија и њени рушине* — Дан Граф, Београд.
- Каплан 2004: Роберт Каплан, *Балкански духови. Путовање кроз историју*, Дан Граф, Београд.
- Malcolm 1996: Noel Malcolm, *Bosnia, A Short History*, Papermac.
- Malcolm 2008: Noel Malcolm, *Kosovo: a Short History*, Macmillan.
- Mertus 1999: Julie A. Mertus, *Kosovo: How myths and truths started a war*, University of California press.
- Ремет 2006: Сабрина П. Ремет, *Балкански Бабилон: распад Југославије од Титоове смрти до Милошевићеве њага*, Алинеа, Загреб.
- Рид 1975: Џон Рид, *Рај у Србији 1915*, Обод, Цетиње.
- Sells 1998: Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press.
- Stokes, Lampe, Rusinow, Mostov 1996: G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow and J. Mostov, "Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring 1996), str. 136–160.
- Thompson 1992: Mark Thompson, *A Paper House — The Ending of Yugoslavia*, Hutchinson/Radus.
- Тодорова 2006: Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд.
- Фукујама 1997: Френсис Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, CID Podgorica.
- Фуко 2007: Мишел Фуко, *Поредок дискурса. Присујно предавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. године*, Карпос, Лозница.
- Хантингтон 2000: Семјуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светској историји*, CID Podgorica.
- Цигар 1998: Норман Цигар, *Геноцид у Босни. Политика етничкој чишћења*, Институт за истраживање злочина против човјечности и међународног права, Сарајево.
- Џуда 2002: Тим Џуда, *Косово: рај и освета*, Самиздат Б92, Београд.
- Џуда 2003: Тим Џуда, *Срби. Историја, мит и разарање Југославије*, Дан Граф, Београд.